

Милорад Радовановић, Бранислав Брборић, Иван Клајн,
Драгољуб Петровић, Живојин Станојчић, Милош Луковић,
Драго Ћупић, Митар Пешикан

Srpski jezik na kraju века
**СРПСКИ ЈЕЗИК
НА КРАЈУ ВЕКА**

Редактор
Милорад Радовановић

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ
СЛУЖБЕНИ ГЛАСНИК
Београд
1996

ПРАВОПИСНА НОРМА

Митар Пешикан

1. ПРАВОПИСНА НОРМА У СРПСКОЈ ЈЕЗИЧКОЈ КУЛТУРИ

1.1. Задржавајући флексибилна мерила у речничком благу, Вукова реформа је у гласовном, правописном и граматичком систему одлучно утемељила књижевну норму на српском народном језику, а до кодификације се долазило одбором, селекцијом доминантних или најпогоднијих образаца из народних говора. И сам правопис коренито је усклађен с тим, пре свега с азбуком од 30 слова за 30 кодификованих апстрактних гласовних јединица (*фонема*) и главним принципом да се речн записују сагласно свом гласовном склопу.

Од победе Вукове реформе у српској култури није било никаквих правописних преокрета. Извесна мењања правописних правила имала су карактер дораве, разраде и трагања за решењима која ће бити у што бољем складу с природом књижевног језика, али увек и с његовом вуковском основом. Укупан ток српске језичке културе имао је карактер еволуције, а не прераде, корених реформи или преокрета.

1.2. Крајем XIX века Вукова реформа и вуковски језик, граматика и правописни основи прихваћени су и у хрватској језичкој култури, а тиме се проширило поље и домашај примене оног књижевног језика који је Вук утемељио као српски језик, и по имену и по основном карактеру. Хрватским прихватањем тога језика он је постао употребно српскохрватски. Иако на његовом простору процес етничке и националне идентификације, диференцирања и разграничавања још није био довршен и коначан, објективно се српски књижевнојезички израз опет нашао у наднационалној нормативној заједници, овога пута стогодишњег трајања.

Наднационална књижевнојезичка заједница није била новина у српској и широкој словенској културној историји, него је имала свој средњовековни преседан, врло различит — али у понечему и сличан. Први словенски књижевни језик уобличио су у IX веку Ћирило и Методије, намењујући га Словенима уопште, а не једном словенском народу или

граница. Он се, истина, већ у првим вековима свога живота диференцирао на варијанте које зовемо *редакцијама*, донекле се прилагођавајући живим словенским језицима, али се негде од XI или XII века то разликажење и продубљавање разлика није наставило, него је све до XVI века одржана широка језичка заједница православног истока. Српска култура јасно се укључила у ту заједницу са подизањем Хиландара и укупним светосавским програмом. Заједница се могла толико векова одржати зато што су њени судеоници били вољни да је одрже. У том одржавању поштовали су варијантске разлике које су се укорениле у настанку редакција, а новине које су временом уносили имале су општи, надредакцијски карактер. Тако су редакције остале само варијанте истога језика, иако се често именују термином 'језик' (*српскословенски језик, рускостловенски језик*).

Карактер и век трајања и ове нове, српскохрватске заједнице био је условљен вољом и оријентацијом њених судеоника, њиховом готовошћу да је одржавају. Одмах се испољила воља да не дође до потпуног језичког и нормативног уједињења. Иако је вуковски језик у Хрватској прихваћен целовито, ипак су у њега у хрватској примени уткани и неки посебни елементи из тамошње културне традиције, оријентације и програмирања, а одбир из оквирних двојстава ограничио се на латиницу и ијекавицу, док су ћирилица и екавица имале само маргинално или епизодно место. Књижевни језик је тамо по својој лингвистичкој суштини постао *хрватска редакција вуковског српског језика*.

И на српској страни дорада Вуковог и Даничићевог нормативног наслеђа имала је својих особености. Сама природа српске говорне базе условила је трајно двојство замене јата — напоредност екавице и ијекавице, а у тежњи ка премошћивању разлика, поред традиционалне српске ћирилице, широко је прихваћена и латиница. У српским интелектуалним круговима било је спремности и на потпуно напуштање ћирилице — у оквиру Скерлићеве замисли о екавској латиници као општем и обједињавајућем српскохрватском обрасцу, али је реални исход био српско двоазбучје, напоредност ћирилице и латинице, уз изговорно двојство.

Различитим путевима ишло је и стварање стручне терминологије, а у погледу граматичких и других системских појава у хрватској култури доследније су се чували неки архаичнији вуковски и даничићевски образци, док је српски књижевнојезички израз био подложнији еволуцији у наслону на стање у говорној бази.

У исходу свега, српски и хрватски језички стандард дочекали су Други светски рат као један језик, али диференциран на две *редакције* или *варијанте*. Међу њима је било и извесног укрштања и интерференције, а самој српској редакцији било је својствено двојство замена јата и азбуке, али је главна поларизација била двојна, српско-хрватска. Формални ослонац она је налазила у функционисању два правописа — Белићевог (1950 [1923]) и Боранићевог (1951 [1921]). То је објективно давало могућности за двојаки даљи развој — конвергентни и дивергент-

ни, зависно од воље и програмске оријентације судеоника заједнице. А то је било условљено историјским и националним приликама и политичким програмима.

У дивергентном смеру најекстремнију меру поништавања заједнице представљао је „кориенски“ правопис Павелићевог усташког режима, који се примењивао у квислиншкој Хрватској у доба Другог светског рата. Супротне, конвергентне тежње кулминираће у првих петнаестак послератних година, 1945—1960, када је припремљен и потписан *Новосадски договор* и сачињен заједнички правопис *српскохрватског (хрватскосрпског) језика*. То је, међутим, било само привремено стање, а онда ће опет главно обележје српско-хрватској језичкој ситуацији дати стална и коначно остварена тежња да се хрватски језик издвоји из наднационалне заједнице, што логично води томе да и српски језик успостави сопствени нормативни живот и правописну регулативу.

2. СРПСКА ПРАВОПИСНА НОРМА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТскоГ РАТА

2.1. За правописну проблематику на почетку послератног раздобља биле су битне с једне стране све традиционалне околности о којима смо досад говорили, а с друге стране државно устројство и карактер друге (послератне) Југославије, у којој су четири од укупно шест савезних република припадале српскохрватском језичком подручју. Сва правна питања културе, међу њима и језик и језичка регулатива, били су у надлежности републичких законодавстава и прописа. Ако би се језичка норма регулисала тим механизмима, без усаглашавања и усмеравања, то би водило републичким нормама и правописима. Тиме не само што би се растакла српскохрватска језичка заједница него би се успостављале језичке границе између огранака истог народа настањених у разним републикама, што је највише претило језичком јединству српског народа.

Пут да се то избегне био је нађен *Новосадским договором* 1954. и сачињавањем заједничког правописа (објављен 1960), меродавног за све четири истојезичне републике.

Нови правопис несумњиво је значио професионални корак напред у обради правописне материје. Он је уклонио неке слабости дотадашњих норми (нпр. испуштање *j* у *змиски*, *ракиски*, *историски*, *азиски* у Белићевом правопису и формалну граматичку интерпункцију у Бранићевом), а донео је и много више стручне разраде — нормирајући велики број парадигми, обличних и акценатских, као и битна системска двојства у лексици. Уједначујући неке правописне поступке и обједињујући у исте корице укупну правописну норму, он није гасио никакве битније већ укорењене језичке и изражајне одлике, ни српске ни хрватске, него их је обухватао и уносио као двојства остављена слободном избору. На тај начин он је омогућавао да усвојени културни израз сачува

свој континуитет. Његова основна концепција била је да треба поштовати укореењене традиционалне разлике, али да их не треба умножавати, већ нову материју и проблематику ваља решавати усаглашено, јер би нарастањем разлика укупни систем постајао сувише хетероген и губио би карактер истог језика. Под тим условима успостављени нормативни систем могао се и трајно одржавати, не затирући али и не умножавајући редакцијске разлике, слично одржавању надредакцијске заједнице у средњем веку.

Међутим, језичке и културне заједнице могу се одржавати само сагласном вољом и оријентацијом судеоника, а она је овога пута изостала. У Хрватској је убрзо оспорен *Новосадски договор*, а програм је усмерен ка посебном хрватском језику и правопису. Тиме је и заједничком правопису из 1960. онемогућено да се проверава и ажурира, те се понављао само у истоветним фотоиздањима. То га је чинило све више застарелим и мањкавим, па се све непосредније наметала потреба његовог иновирања и осавремењивања. Да би се то припремило, у Босни и Херцеговини је седамдесетих година организована обимна прелиминарна елаборација правописних тема, у којој су учествовали и лингвисти из осталих истојезичних република. Учесници у елаборацији предлагали су по личном нахођењу и поједине иновације и нормативне формулације, али није било верификације поднетих предлога нити њиховог претварања у усаглашене и усвојене закључке. Циљ рада био је иновирање укупне српскохрватске правописне норме, али се није налазио начин да се она поново утврди и верификује као заједничка, пре свега зато што се хрватска нормативистика већ била определила за посебно и независно неговање хрватског језика.

2.2. На српској страни припремни рад на иновирању правописа покренут је кад је постало јасно да — због хрватског опредељења — више неће бити заједничког правописа. Приликом обележавања 30-годишњице *Новосадског договора* (1984) у Матици српској истакнута је неодложност иновирања и осавремењивања правописа, а непосредни рад на томе започет је 1987. године, кад је договорно формирана десеточлана група лингвиста из Београда, Новог Сада, Никшића и Сарајева, са задатком да утврђује и формулише потребне дораве старог правописа. Исход рада те групе објавила је као помоћни приручник Матица српска (*Прилози Правопису*, 1989), а чланови групе наставили су припремни правописни рад у проширеном међуакадемијском телу (одбору). У Међуакадемијском одбору суделовали су и хрватски лингвисти, јер је нађен заједнички интерес у томе да се спорна стручна питања што свестраније расправе и оцене и да се дође до што поузданијих лингвистичких судова — без обзира на то да ли ће се уграђивати у националне или шире усмерене правописне приручнике.

Међуакадемијски одбор завршио је претрес спорних правописних питања управо уочи распада друге Југославије, а финални део посла (израда приручника) остао је за године после њеног разарања, кад се

наш међунационални језички чвор већ расплео, и кад је пред српским лингвистима остао задатак да негују и нормирају српски језик, за потребе оних који ће се њиме служити; а то значи за потребе у трећој Југославији (*Савезној Републици Југославији*) и у српским срединама изван њених граница. На основу помињаних припремних фаза, као и на основу сопствене обраде и властитог дефинисања шта у правописном смислу значи појам српски језик — тројица из десеточлане групе која је објавила *Прилоге Правопису* довели су у Матичном програму посао до краја, сачинивши *Правопис српскога језика* (Матица српска, 1993), а његову краћу школску верзију (Матица српска и Завод за уџбенике и наставна средства, 1995).

Овај пут решавања правописне проблематике српског језика није, међутим, прихватила једна група универзитетских професора из Београда и Никшића. Петорица од њих објавили су 1993. године приручник такође насловљен као *Правопис српскога језика* (Симић ... 1993), са нормом битно различитом од новог Матичиног правописа (Пешикан 1994), а организована акција оспоравања оствареног Матичиног програма и даље је у току. Тако се ствара ситуација слична оној у Хрватској, где се за последњих десетак година појавило неколико правописа. Постојање више различитих правописних узуса, односно правописна нестабилност, наноси вишеструку штету језичкој култури.

3. АКТУЕЛНА НАЧЕЛА СРПСКЕ ЈЕЗИЧКЕ И ПРАВОПИСНЕ НОРМЕ

3.1. У укупном данашњем усмеравању и нормативном животу српског језика на снази остају неки основни оријентири и мерила.

(1) *Постојаност књижевног језика и континуитет са правописом из 1960.* — Крај српскохрватске књижевнојезичке заједнице и осамостаљење српског језика не изискују никакав изражајни преокрет. Српска језичка култура имала је природан ток и у раздобљу старог правописа, те његов нормативни систем не треба опозивати ни поништавати, него га само поправити у ономе у чему није био добро погођен и доградити оним у чему је стара норма била мањкава и непотпуна. Радикално реформисање водило би непотребном нарушавању континуитета, природности и неусиљености израза, као и отуђењу од културне ризнице коју чини големи књижни фонд створен у минулим деценијама.

(2) *Двоазбучје и заштитна ћирилица од истискивања и заштитљивања.* — Исход минулог раздобља треба схватити као трајно прихватање латинице у српској култури, али не тако да потисне и замени ћирилицу, него да буде друго и напоредно писмо. Латиница и спонтано одржава своје место, али је ћирилици нужно национално старање — да се заустави њено потискивање, које је узело маха у овом веку, да се врати у навику и обичај школске младежи и да се на прави и ефикасан начин уведе у рачунарску технику. Стандардно писмо у српском језику чине

30 Вукових ћириличких слова, као и одогварајућа латиничка граfiја, у којој су слова *lj*, *nj* и *dž* двојна, али је *d* само просто слово, а изван правила је његово писање као *dj*. Међутим, у програмима општег образовања и у типографском сервису треба да нађе места и историјска ћирилица, као мост ка културном наслеђу.

(3) *Двојство књижевног наречја — екавице и ијекавице.* — Поред екавице, и ијекавица све од свога настанка има широку базу у говорима српског језика, а од Вука наовамо неопозиво је уграђена и у српску културну традицију. Нема довољно оправдања да се напуштају основне системске норме из правописа 1960. године у српској ијекавици, али у појединостима — одбиром и низом нормативних поправки — њу треба приближити језичком осећању у ијекавским срединама источноштокавског типа (Црна Гора, Херцеговина, прекодринске српске средине). У српској примени реално се смањује ијекавски дублетизам, јер практично изван српских узуса остају облици типа *заљев*, *јрољев*, *слијев*, *уијечај*, *уијечаји*, *сијечај*, *јријелом*, *јријенос*, *јријейис*, *јријевоз*, *јријестуј*. Треба признати као књижевне и низ облика који су остали изван норме 1960. године: у ијек. *истиовјетан*, у ек. *уљез*, *заљевица*, *мјед*, у ијек. *дејство*, *ошмен*, *немушии*, *мезимац*, *разређивач*, *разрешење*. У својој главној реализацији српска ијекавица разликује се од екавице практично само у замени јата, па се текстови могу успешно и машински конвертовати из једног наречја у друго.

(4) *Толеранција према речима преузетим са сйране, посебно према грађи из хрватских извора.* — Језички пуризам (тежња да се одстрани лексика туђег порекла) никад није владао у српској језичкој култури, а нарочито се лако и потпуно нострификују и утапају у домаћи фонд речи преузете из словенских извора. Без значаја је за нормативно вредновање таквих речи њихово порекло, нпр. чињеница да су речи *јодозрив*, *виновник*, *бројка*, *јрешићлајник*, *јусилолов*, *збирка*, *часојис* дошле из руског, хрватског или (преко хрватског) из чешког извора. У српску културну традицију спада и укупна грађа из раздобља српскохрватске књижевнојезичке заједнице. Зато неоспорно место, без икакве нормативне дисквалификације, у српском речнику имају и речи за које знамо да су својствене хрватском изразу, али и у српском језику својим посебним склопом, мотивацијом и експресивном вредношћу обогаћују његову синонимику и увећавају изражајност и стилистичку гипкост, па се и у српском изразу (нарочито песничком) употребљавају као стилски активна обележја или као повремени синоними; такве су речи нпр. *крух* (реч својствена и делу српских говора), *јисућа*, *зрцало*, *гмаз*, *крлейка*, *јрешинац*. — Од овога пак треба разликовати низове формалних двојстава — гласовних, структуралних и термилолошких варијација, за које не можемо рећи да увећавају изражајно богатство, него се јављају у механичком збиру српских и хрватских особености и задржавају карактер неинтегрисаних кроатизама. Српски су нпр. облици *ко*, *ико*, *нико*, *со*, *во*, *го*, *херувим*, *фарисеј*, *хришћанин*, *јерес* и *јерейик*, *Јерусалим*, *оке-*

ан, *Киџар*, *хемија*, *хроничан*, *демокраџија*, *бирокраџија*, *кисеоник*, *водоник*, а уз њих у српском језику као систему не остаје правог места за хрватске варијанте *џко*, *иџко*, *ниџко* (у срп. језику само изузетни архаизми, напр. „Нетко бјеше Страхинићу бане“), *сол*, *вол*, *гол* („наг“), *керубин*, *фаризеј*, *крићанин*, *хереза* и *херейџик*, *Јерузалем*, *оцеан*, *Џиџар*, *кемија*, *кроничан*, *демокраџија*, *бирокраџија*, *кисик*, *водик*. Српска језичка култура нема потребе да те варијанте вештачки одржава, али нема потребе ни да се оне посебним мерама одстрањују — довољан регулатор је сам слободни избор. Укупно се сва употребна проблематика кроатизама може препустити слободном избору писаца текста, без икакве цензуре или самоцензуре.

(5) *Дораде и њојравке нормe џисања великог слова*. — Овде је оправдано увођење више иновираних образаца, нпр.: *Београдски џашалук*, *Ваљевска нахија*, *Јужнобачки округ*, *Варшавско војводство* — уместо малим словом по норми из 1960; *Балкански раџ*, *Оџијумски раџ*, *Сељачка буна*, *Илинденски усџанак*, *Колубарска биџка*, *Дуги марш* — уместо малим словом; *Турско царство*, *Османска имџерија*, *Земља хиљаду језера* (и други слободно стилизовани називи држава), *Кумова слама*, *Велики медвед*, *Хелејева комеџа* (небеска тела и системи), *Огњена земља*, *Нова земља* (острва) — уместо понављања великог слова („Турско Царство“ и сл.); *краљ*, *џредседник*, *суџан*, *џаџа* (редовно малим словом, без изузимања „живих поглавара држава“ као 1960); *Библија*, *Марсељеза* (малим словом 1960), *Бог* у значењу својственом једнобожачким религијама (појединачне поправке).

(6) *Дораде и њојравке нормe сџојеног и одвојеног џисања*. — И у овој тематици стара норма изискује знатну дораду и више поправљених образаца, нпр.: *двадесетџейворочасовни*, *двадесетџейџођођишњак*, *седамдесетџейџођођишњица*, *џредвече*, *усџуџ*, *нажалосџ*, *исџочейџка* и *сџочейџка* у зн. 'испрва', *Газимесџан*, *џаџореџи* (1960 одвојено писање); *наливџеро*, *ауџоџуџ*, *ауџосџрада*, *марџруџа*, *џинџонг*, *Билогора* (1960 полусложеничко писање); *до воље*, *џод небом*, *џод богом*, *на измаку*, *на џарче*, *на душак*, *на џочек*, *на здравље*, *на џрџџе*, *у џрџџе*, *у корак*, *у раскорак*, *у недоглед* (1960 спојено писање); *Радио Београд*, *бруџо износ*, *гала ручак*, *Хан Пијесак*, *џорџланд џеменџ*, *џез музика*, *џир Јањин*, *хаџи Омеров*, *Јанковџ Сџојану*, *алфа зраџи*, *Џе-дур лесџвиџа* или *S-dur lestviца* (1960 Џе-дур-лествица, Радио-Београд итд.). Новија лексика из овог последњег низа примера спада у врло обимну грађу, која стално нараста и ствара некад постојане а некад околионалне спојеве двеју речи, што изискује сталну нормативну пажњу, али и остављање знатне слободe писцима текста.

(7) *Увођење џорейџка у џисање џуџиџ имена*. — Управо је у овом сегменту српска језичка култура на свом најнижем нивоу, јер у транскрипцији туџиџ имена влада невероватна произвољност, тако да се за много имена не зна сигурно где их треба потражити у азбучном реду приручника. До тога је дошло из двојакџ разлога; с једне стране, многи

новинари и преводиоци потпуно самовољно бирају поступак транскрипције, мимо створених обичаја и формулисаних правила, а, с друге стране, ова материја је 1960. године сасвим недовољно нормирана, како по броју и избору обухваћених језика тако и по исцрпности прописаног поступка. Овај недостатак отклоњен је већ у *Прилозима Правойису* (1989) за 14 језика, а приређивачи новог Матичиног правописа додали су томе у истом духу правила за још десетак језика, стварајући на тај начин норматив без каквог је једна ћириличка култура недовољно нормирана и уређена. — Стихијско произвољно транскрибовање и даље остаје несузбијено, а најчешће су грешке с једне стране буквално преписивање страних графија, изворних или посредничких, а с друге стране претерана тежња гласовној и структуралној верности, на штету већ створених културних образаца; усвојени су и укорењени нпр. за француска имена обрасци *Лоара*, *Франсоа*, *Анџоан*, за античке *Езој*, *Енеја*, *Цицерон*, за руска *Волгоград*, *Новгород*, *Нева*, за италијанска *Пучини*, *Кроче* итд. и није их оправдано замењивати гласовно вернијим варијантама типа *Франсуа*, *Анџуан*, *Ајсој*, *Ајнеја*, *Кикерон*, *Валгаграјт*, *Новгарайт*, *Њева*, *Кроће* итд.

3.2. Изложених мерила држали су се и приређивачи новог правописа Матице српске, а ваљало би да их се држе и укупни нормативистички и просветни програми на простору српског језика. У истом духу — чувања наслеђеног правописног система, али у појединостима и излагања у сусрет књижевнојезичком осећању и обичајној норми — обрађена су у Матицином правопису и друга правописна поглавља и унесене местимичне иновације, нпр. нормативно се признају облици *ћерка*, *снаја*, *куња*, *амајалија*, *ајвар*, *асура* (без *x*), *ојхрвајити*. Овим се праве уступци језичком осећању и изражајном обичају у срединама које добро владају књижевним језиком, али не и притиску супстандардних образаца типа *оделење*, *оболење*, *обзиром на*, *у вези тога*, *руководиоц*, *хрђа*, *хрвање* и сл. — својствених срединама са недовољним језичким образовањем, али неприхватљивим за културну норму.

Литература

- Белић А., 1950 [1923], *Правойис српскохрвајског књижевног језика*, Ново, доуњено и исправљено издање, Београд.
- Воранић Д., 1951 [1921], *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb.
- Дешић М., 1994, *Правойис српског језика*, Приручник за школе, Земун—Никшић.
- Ивић П., 1971, *Српски народ и његов језик*, Београд.
- Клаић А. В., 1942, *Koriensko pisanje*, Zagreb.
- Пешикан М., 1994, *Поређење йонућених йравойисних йравила*, „Наш језик“, н.с., књ. XXXIX, св. 5, с. 259–278.
- Правойис српскохрвајског књижевног језика*, Са йравойисним речником, 1960, Нови Сад [Матица српска].

Правопис српскога језика. I. Правила и њихови основи. II. Речник уз правопис, 1993, прир. М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица, Нови Сад [Матица српска].

Правопис српскога језика. Школско издање. I. Правила. II. Речник, 1995, прир. М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица, Нови Сад [Матица српска — Завод за уџбенике и наставна средства].

Прилози правопису [групе аутора], 1969, прир. М. Пешикан, М. Караџа-Гарнић, Ј. Баотић, Нови Сад [Матица српска].

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, 1959–1969, књ. I–XIV [А–Н...], Београд [Српска академија наука и уметности — Институт за српски језик].

Речник српскохрватског књижевног језика, 1967–1976, књ. I–VI, Нови Сад [Матица српска].

Симић Р., Станојичић Ж., Остојић Б., Ћорић Б., Ковачевић М., 1993, *Правопис српскога језика са речником*, Београд–Никшић.